

Non-formal Education
Неформално образование

НЕФОРМАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ НА ВЪЗРАСТНИ В БЪЛГАРИЯ

Вяра Гюрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Статията представя историческите стъпки на зараждането и развитието на неформалното образование на възрастните по българските земи. Очертани са възможностите за българите да учат в различни исторически етапи и в най-ново време.

Keywords: non-formal adult education; historical period; Bulgaria

Днес неформалното образование на възрастните, в това число у нас, се свързва предимно с подготовката на работната сила и със смисленото прекарване на времето. Но през годините, особено в далечните векове, когато училищното образование не било достъпно за всички, чрез формите на неформалното образование се разпространявали знания и идеи сред населението. В определена степен неформалното образование изпреварва развитието на формалното (училищно и университетско) образование. Българската история също свидетелства за това.

Опити за реализиране на образование под формата на просвета на възрастните по нашите земи е имало в най-далечни времена. Например в резултат от покръстването на българите (през 865 г.) започва силен натиск от страна на Византия за оказване на влияние върху българското население. В страната навлизат свещеници, проповедници, мисионери, които на практика реализират неформално и инцидентно образование с възрастното население. По същото време в страната се разпространяват ереси, които водят своя просветителска дейност (тип „учебни кръгове“).

Историците свързват по-организирано образователни дейности с възрастни с първото българско училище – Охридската школа, създадена в Охрид (тогава част от България) през 886 г. от Климент, един от учениците на Кирил и Методий. Към школата имало вечерно училище за възрастни, където те получавали ценни практически знания в областта на земеделието и занаятчийството. Тип неформално и информално образование били практически беседи с полезни за живота знания, които

Климент провеждал с населението при обиколките си из енориите (Petrov & Atanasova, 1999: 80).

По времето на феодализма (X в.) към храмовете и манастирите действали училища за подготовка на свещенослужители, които биха могли да се приемат като едни от първите „формални“ училища за възрастни. С най-голямо значение от това време е Рилската школа, в която възрастните, които се обучавали за свещеници, били повече от децата в килийното училище. „Тук по времето на Иван Рилски са се учили 66 души, които търсели в аскетизма, Христовото учение и църковните книги морална сила и упование срещу „развихрените страсти, проявявани от високопоставени светски и духовни лица“⁽¹⁾. Образователният идеал на Рилската школа е добродетелният християнин, а най-важното средство за формирането му – „добродетелният живот в братското общешитие“, каквото било училището на Рилския манастир⁽¹⁾.

Богомилското движение през X и XI в. също разпространява своето учение чрез беседи. Според Д. Мишев българските богомили имали училище във всяка община. П. Нойков ги нарича „тайни кръжоци“ и „тайни частни училища“. Формата на обучение била устна (разговорна), което ги доближава повече до формите за неформално образование.

През Второто българско царство в България продължават да се развиват и формите за формално и неформално образование на възрастни. Съществували елементарни и „по-високи“ манастирски училища, които се наричали „колегии“ и се създавали от видни църковни служители (Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий и др.). Търновската книжовна школа на Патриарх Евтимий имала претенциите на основателя си да се превърне в „същинска академия на българската книжовна и богословска мисъл, подобно на Зографския манастир на Атон и множество гръцки манастири“⁽¹⁾.

По време на турското робство (XIV – XVII в.) българите се ползват с различна степен на свобода на вяра и образование. Интересна форма на „неформално/информално образование“ по това време били учителските събори. За техен инициатор се смята Петко Р. Славейков. Те са подкрепяни и от Христо Ботев. Според него съборите са форма за обмен на мисли и идеи, за разискване на методи на обучение, за достигане до „най-доброто“ и „най-практичното“. Първият такъв събор се провежда през 1868 г. в Стара Загора (Petrov & Atanasova, 1999: 79).

Освобождението на България от турско робство дава тласък на развитието на образованието по българските земи (Княжество България и Източна Румелия). Първият законодателен акт за образованието на Княжество България – „Привременният устав за народните училища“ на М. Дринов (1878) – предвижда по-възрастни лица да могат да получат начално образование в неделни и вечерни училища.

В Източна Румелия специфична форма на неформално образование на възрастни били „уроци“ и „сказки“ за допълнително образование на напуснали на-

чалното училище, без да го завършат, както и били ежегодните временни педагогически курсове за начални учители, провеждани през лятната ваканция с цел допълнителна квалификация на учителите⁹⁾. Учителите били длъжни да участват и в „учителски сборове“ (вид методически конференции/съвещания), които се организирали поне два пъти годишно от околийския училищен инспектор и продължавали до 3 дни. Инспекторът можел да организира и други форми за квалификация на „слаби учители“ като четене на допълнителна педагогическа литература, практикуване (преподаване на различни учебни предмети за начално образование), писмено разработване на педагогически въпроси и др.²⁾.

В Княжество България след Освобождението започват да се разкриват практически курсове – например курс по ръчна работа в Казанлък (ДВ, бр. 141 от 1 юли 1897 г.), практически курсове по гимнастика (ДВ, бр. 111 от 30 май 1898 г.) и др. В началото на XX в. към тригодишната прогимназия започнали да се разкриват двугодишни практически курсове по земеделие, индустрия и търговия (за младежи) и по домашна икономика и ръкоделие за девойки. Законът на Н. Мушанов (1909) задължава общините да разкриват дневни, вечерни и празнични курсове, които са задължителни за всички, незавършили основно училище.

Законът на Омарчевски (1921) също има принос към образованието на възрастните. Той задължава общините, където липсва прогимназия, да разкриват съкратени дневни, вечерни и празнични курсове, след завършването на които младежите да могат да продължат обучението си в професионални или средни общообразователни училища. Тези курсове могат да се определят като един вид компенсаторно неформално образование за възрастни.

През първата половина на XX в. със Закона за търговското и промишленото образование (1924) се създават средни, практически и допълнителни професионални училища. Последните водят началото си от вечерните и неделните курсове от края на XIX и началото на XX в.

Неформалното образование за възрастни има основната заслуга за квалификацията на учителите през първата половина на XX в. (до 1944 г.). Поради недостиг на такива кадри се провеждали специални „ваканционни курсове“ по педагогия и училищно законодателство⁸⁾:

- за учители с 1-годишен стаж, но без учителска квалификация (завършили гимназия, земеделско училище или духовна семинария);

- за завършили средно образование и следвали поне 4 семестъра във физико-математически или историко-филологически факултет; учили в чужбина или издържали първи университетски изпит; с една година стаж в прогимназия или средно училище и издържан изпит по група предмети на учителски институт;

- специални подготвителни курсове за учители по физическо възпитание – за завършили военно училище, в т.ч. офицери.

За допълнителна квалификация на учителите в годините до 9.9.1944 г. се организирани и други „временни курсове“, свиквали се училищни събори, субсидирало се участие в учителски конференции, както и гостуване на пътуващи лектори. На добри учители се предлагала и специализация в чужбина или специализация в научни институти в Царство България³⁾.

В годините на социализма образованието (формално и неформално) се ползва от сериозното внимание и грижа на управляващите с цел издигане образователното равнище на народа и работническата класа. Още в първите дни след деветосептемврийския преврат от 1944 г. към някои дневни училища се откриват вечерни курсове, които прерастват във вечерни училища.

През втората половина на XX в. неформалното образование осигурява предимно допълнителна квалификация на работническата класа. През 1972 г. се въвежда единна система за подготовка, преподготовка и повишаване на квалификацията на работниците, в резултат на което към по-големите предприятия се разкриват професионални учебни центрове (ПУЦ), а към много общообразователни и професионални училища – заводски паралелки. Създава се Център за професионална подготовка на работниците (1977), който заедно със съществуващия Научноизследователски институт по труда започва да осъществява научно-информационно и методическо осигуряване на тогавашното продължаващо образование.

Сред нормативните документи с важно значение за развитието на неформалното образование на възрастните в годините на социализма са: Сборник от нормативни документи..., 1984; Сборник нормативни документи..., 1973; Вечерно и задочно обучение..., 1980; Правилник за устройство и ръководство на курсове за специализация и усъвършенстване на специалисти с висше образование (1970); Правилник за курсовете, школите и частните уроци (1971); Правилник за заводските паралелки (1975); Наредби за придобиване на клас квалификация от учителите; Постановление на Министерски съвет за следдипломна квалификация на кадри със средно специално и полувисше образование (1975) и др. Към тях следва да се добавят и редица наредби и решения на конгреси и пленуми на ЦК на БКП, касаещи неформалното образование – наредби за организиране на кандидатстудентски курсове към ВУЗ; наредби за придобиване на правоспособност по различни специалности или за преквалификация на работници от производството; решения на Февруарския пленум (1985) и на Януарския пленум (1986) на ЦК на БКП за подготовка и квалификация на кадри за структуроопределящи отрасли на икономиката.

След промените от 1989 г. секторът за формално и неформално образование на възрастни се разраства неимоверно. Появяват се много частни институции (и инициативи). Достъп до полезни знания предоставят и множество програми и проекти с локален, национален или международен характер. По-голяма грижа се полага за безработните в страната, като им се дава възмож-

ност да участват и в безплатни (за тях) курсове за придобиване на нова професия, таксите на които се заплащат чрез ваучери за обучение на безработни. Увеличават се и предлаганите в рамките на различни проекти курсове, както и възможностите за образование за и през свободното време.

На пазара на образователни услуги се появяват много конкуриращи се **институции за неформално образование**. Проблемът е, че голяма част от предлаганите курсове са срещу заплащане. А в условията на криза и безработица много възрастни не могат да си го позволят.

В годините на прехода у нас дългосрочни или краткосрочни курсове, семинари, работни групи с учебна цел и пр. (както общообразователни, така и професионални) се предлагат от:

1. *Традиционните учебни заведения* (основни, средни и висши). Те предлагат формално и неформално редовно, вечерно, заочно, дистанционно обучение за възрастни. В основните и средните училища за това се грижат специални отдели. Във висшите учебни заведения се появяват специализирани отдели за продължаващо неформално образование на възрастни (например центрове за следдипломно, продължаващо и/или непрекъснато образование/обучение). Традиционно с квалификационна дейност (неформално образование на възрастни) в университетите се занимават отделите „Следдипломна квалификация“ (СДК), както и отделните факултети.

2. *Центрове за професионално обучение на възрастни (ЦПО)*. Съгласно чл. 20. от Закона за професионалното образование и обучение Центровете за професионално обучение (ЦПО) осъществяват професионално обучение на лица, навършили 16 години. В края на 2008 г. у нас са регистрирани около 500 такива центъра. Днес са повече от 800. Центровете могат да бъдат държавни, общински или частни, български с чуждестранно участие и чуждестранни. Те предлагат обучение по професии и по част от различни професии.

3. *Национални и регионални бранишови центрове за професионално обучение*. Такива центрове съществуват например към системата на Българската търговско-промишлена палата, Стопанската камара, Сметната палата и др. Те са специфичен вид институции за обучение на възрастни, съчетаващи характеристиките на ЦПО с тези на вътрешнофирмените центрове.

4. *Вътрешнофирмени (вътрешноинституционални) центрове за образование на възрастни*. Създават се с цел подготовка и поддържане на квалификацията на собствения персонал на фирмата, предприятието, банката, търговската верига и пр. Програмите им включват курсове с широк спектър, както и специализирани курсове.

5. *Частни фирми (и школи) за образователни услуги*. В условията на демократични промени именно тези фирми допринесоха за невероятното разнообразие на пазара на образователни услуги за неформално образование. Във всеки вестник могат да се открият обяви на езикови школи, образователни

центрове за компютърни, бизнес и др. курсове. Много популярни стават и фирми (обикновено регистрирани като консултантски), които предлагат обучение на персонала по поръчка на работодатели – т.нар. фирмени обучения.

6. *Синдикални учебни центрове.* Почти всички големи синдикати в България имат своите образователни програми и центрове. Те предлагат курсове не само за подготовка на синдикални лидери, но и свързани с професионалната квалификация на членовете на синдиката, компютърно обучение, езикови курсове, „обучения“ (тренинги, семинари) за усвояване на социални умения и пр.

7. *Неправителствени организации.* Почти няма неправителствена организация, която да не предлага обучение на своите клиенти в областта, която е предмет на нейната дейност. Много често тези „обучения“ са в рамките на проекти, финансирани по международни програми. Има специализирани асоциации и сдружения, които се занимават основно с образователна дейност – например дружествата „Знание“ и дружествата за разпространение на знания „Мисъл“ (разпространени в цялата страна), Федерацията на научно-техническите съюзи, Центърът за образование и демокрация (Пловдив), дружеството „Знам и мога“ (Стара Загора), Дружеството ФАР – за образование на младежи и медийна политика (Бургас) и др. Други неправителствени организации се явяват посредници или изпълнители по образователни програми, както и инициатори и организатори на курсове по собствена инициатива.

8. *Чуждестранни организации (или представители на международни организации), предлагащи неформално образование за възрастни.* Такива са British Council, Save the children, Гьоте институт, Френският културен институт, Бюрото на германската консултантска фирма ГОПА – представител на ГОПА-Консултанс Германия, Институтът за международно сътрудничество към Сдружението на германските народни университети (с основната заслуга за организирането от началото на новия век на инициативата „Дни на ученето през целия живот“), австрийската фирма „K Education – Бюро по проекти София“ (реализира културна спогодба на България с Австрия и в периода 1993 – 2004 г. реализирани около 300 квалификационни семинара с участието на 5000 български учители по икономика и туризъм) и др.

9. *Читалища.* От културни институти, предимно обслужващи деца, в годините на прехода читалищата в България започват да предлагат курсове и за възрастни по чужди езици, компютърна грамотност, счетоводство, наред с традиционните школи по изкуствата (за изпълнение на народни песни и танци, изучаване на музикални инструменти, рисуване, театрални школи др.).

10. *Бюра по труда.* Дирекциите „Бюро по труда“ са териториални подразделения към Главна дирекция „Услуги по заетостта“ на Агенцията по заетостта. Те са по-скоро в ролята на посредник за образователни услуги между обуча-

ваши институции и безработни, нуждаещи се от допълнителна квалификация и преквалификация. Участват и в проучване на потребностите от обучение, както и в разработване и реализиране на национални, браншови, регионални и местни програми за заетост и за обучение, включително на рискови групи на пазара на труда.

11. Вестници, радиа и телевизии. На практика чрез информацията, която предлагат, тези медии постигат образователен ефект върху своите читатели и зрители. Те имат основен принос към информалното (самостоятелно организирано от учащите) образование на възрастни, тъй като не се проследява колко хора четат, слушат и гледат както специализираните образователни рубрики и програми, така и останалите материали, предавания и програми.

У нас Конституцията узаконява правото на всички граждани на образование в чл. 53 (1): „Всеки има право на образование“⁴⁴). Възрастните имат достъп до всички форми и институции за формално и неформално образование. Но образованието на възрастните не се приема за подсистема на образованието в България, нито е обособена като самостоятелна система. *На практика система за образование на възрастните в България няма. Има институции и инициативи, но те не са координирани и синхронизирани.* Вероятно и поради липсата на закон, който да регламентира всички видове и сфери на образованието на възрастните, в т.ч. формите за образование на възрастните през свободното време.

Нормативно по-добре са осигурени професионалното образование, квалификацията и преквалификацията на безработните и работещите възрастни, както и висшето образование. По отношение на *неформалното образование на възрастните* значение имат: Законът за насърчаване на заетостта и правилникът за неговото прилагане (който третира и въпроса за квалификационната дейност с безработни); Законът за признаване на професионалните квалификации (получени в чужбина), годишните планове по заетостта, както и Законът за интеграция на хората с увреждания (2004) и редица специализирани наредби и др.

Що се отнася до последния закон, в България има разбиране на всички равнища, че интеграцията на тези хора би била по-лесна чрез включването им в различни образователни дейности, т.е. чрез „образование и професионално обучение“⁴⁵). Съгласно чл. 19 на Закона „лицата, получили увреждане след 16-годишна възраст, имат право на допълнително безплатно обучение по програми за общообразователно и професионално образование и обучение за възрастни, както и на начална рехабилитация по специфични програми за формиране на основни умения“.

Все още има какво да се желае в сферата на законодателството за неформалното образование на възрастните. Липсва общ закон за образованието на

възрастните, който да регламентира многото частни инициативи по отношение на предлагането на образователни услуги и издаването на документи. Липсва и специализиран орган на национално равнище, който да координира и контролира случващото се в сектора. Създаването на специализиран отдел или дирекция за образование на възрастните в МОН би улеснило политиката по отношение на този важен и пренебрегван сектор на образованието. Когато (или ако) на национално равнище се създаде такъв управленски орган, той би трябвало:

- да планира националната политика в сферата на образованието на възрастните, в т.ч. за подготовката на андрагози и мениджъри за системата на образование на възрастните, като за целта осъществява перманентни контакти с висшите учебни заведения;

- да разработва закони (и други нормативни документи) стратегии и програми, касаещи организацията и управлението на системата и институциите за образование на възрастните;

- да организира национални събития (като „Дни/седмица на ученето през целия живот“), национално значими форуми, на които да си дават среща работодатели и представители на сферата на образованието на възрастните, да се популяризира националната политика в сферата на образованието на възрастните, да се отчетат национално значими резултати;

- да поддържа връзка с представителите на страната в различните комисии и подкомисии на международно равнище, които имат отношение към политиката в сектора образование на възрастните;

- да ръководи и координира работата по проекти с национален обхват и значимост за образованието на възрастните, финансирани от международни програми и национални ресурси;

- да контролира изпълнението на национално значимите планове и стратегии, отнасящи се до образованието на възрастните, като цяло, и до важни негови аспекти.

По-конкретно отделът (дирекцията) по образование на възрастните би могъл да реализира следните управленски задачи:

- стратегическо, тактическо и оперативно управление на системата за образованието на възрастните;

- разработване на „работещи“ съвременни стратегии и политики, гарантиращи ефективното функциониране на системата за образование на възрастните;

- разработване на политика и система за валидиране на самостоятелно придобити компетентности от възрастните;

- разработване на адекватно съвременно законодателство, улесняващо реализирането на световните приоритети (стратегии и тенденции) за учене през целия живот и разпространяно върху живота учене;

- разработване на форми за финансиране на образователни дейности с възрастни учащи;
- проучване на потребностите на пазара на образователни услуги за възрастни в съответствие със съвременните приоритети и тенденции;
- проучване на потребностите на пазара на труда с цел организиране и подпомагане на образователни услуги за възрастни;
- осигуряване гъвкавост и достъпност на системата за образование на възрастните;
- разработване на политика за подготовка на кадри (в т.ч. управленски – образователни мениджъри) за системата на образованието на възрастните;
- използване на възможностите на международните програми за подобряване на системата, дейностите и квалификацията на специалистите за сферата на образованието на възрастните;
- осигуряване на информираност на гражданите относно образователни дейности и проекти, отнасящи се до различни категории възрастни учащи (целеви групи);
- осигуряване на равен достъп до образователните услуги на всички възрастни и по-конкретно на хора в неравностойно положение.

Практиката в много страни по света показва, че там, където има добро законодателство и добра управленска структура, секторът на образованието на възрастните (с неговите две подсфери – формално и неформално образование) работи ефективно в интерес на икономиката, на обществото, като цяло, и на отделните хора в съответствие със съвременните концепции и стратегии за учене и развитие през целия живот и по отношение на всички сфери на живота.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Чакъров, Н. (1948). История на българското образование до Възраждането (лекции). София, СУ „Климент Охридски“.
2. Сборник от закони, правилници и наредби на дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г. (1884). Пловдив, Областна печатница.
3. Сборникът на действащите закони, наредби и правилници по Министерството на народното просвещение (1936). (състав. Н. Тодоровъ и Л. Димитровъ). С., МНП.
4. Конституция на Република България (1992). Бургас, БСУ.
5. Закон за интеграция на хората с увреждания (2004). – ДВ, бр. 81 от 17.09.2004 (изм. и доп.).
6. Закон за висшето образование (1995, посл. изм. 2011). – portal.uni-sofia.bg/docs/rules/zakon-VO.pdf – 13.5. 2012.

7. Закон за народната просвета (1999, изменения – 2010). 4. Закон за насърчване на заетостта (2001). – ДВ, бр. 112 от 29.12.2001 г (изм. и доп.).
8. Закон за признаване на професионалните квалификации (2010).
9. Закон за професионалното образование и обучение (1999). – ДВ, бр. 68 от 30.07.1999 г. (изменения и допълнения от 2000 – 2006 г.) – 10.5.2012.
10. Сборник от нормативни документи с анотации за развитие на просветните заведения на НРБ в периода 1944 – 1983 (1984). (състав. И. Константинова). С., Народна просвета.
11. Сборник нормативни документи за професионална подготовка на работниците (1973). С., МТСГ.

REFERENCES/LITERATURA

- Gyurova, V. (2011). *Andragogiyata v shest vaprosa*. Gabrovo: Eks-Pres [Гюрова, В. (2011). *Андрогогията в шест въпроса*. Габрово: Екс-Прес].
- Petrov, P. & Atanasova, M. (1999). *Obrazovaniето i obuchenieto na vazrastnite. Aktualni problemi*. Sofia: Veda Slovena – ZHG [Петров, П. & Атанасова, М. (1999). *Образованието и обучението на възрастните. Актуални проблеми*. София: Веда Словена – ЖГ].

NON-FORMAL ADULT EDUCATION IN BULGARIA

Abstract. This article presents the historical steps of the birth and development of informal adult education in the Bulgarian lands. The opportunities for Bulgarians to learn at different historical stages and in the most recent times are outlined.

✉ **Prof. Viara Gyurova, DSc.**
Sofia University
Sofia, Bulgaria
E-mail: viaragyurova@abv.bg